

УДК 159.9:316.6

Руда Н. Л.

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціальної психології та управління
Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ОНТОГЕНЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено теоретичний огляд сучасних досліджень особливостей соціального інтелекту на різних етапах онтогенетичного розвитку людини. Охарактеризовано специфіку соціального інтелекту на різних вікових етапах, яка є механізмом реалізації конструктивної взаємодії та успішної адаптації особистості. Наведені факти дають змогу внести корективи в уявлення про особливості соціалізації особистості в сучасних умовах.

Ключові слова: соціальний інтелект, онтогенез, онтогенетичний розвиток, компоненти соціального інтелекту.

Актуальність. Посилення уваги вчених до соціального інтелекту у XXI столітті зумовлено розширенням меж комунікативного простору, яке супроводжує процеси глобалізації і інтеграції.

Наявність яскраво виражених соціальних потрясінь у сучасному суспільстві призводить до потреби суспільства у соціальній гнучкості особистості, яка формується вже на початкових етапах її онтогенетичного розвитку. Саме вона дає дитині змогу почувати себе більш впевнено у соціальному середовищі, яке постійно змінюється. Отже питання про те, яке за змістом і формою спілкування необхідно дитині і дорослій людині, які саме особливості соціального інтелекту дітей і дорослих можуть бути механізмом реалізації їхньої ефективної взаємодії, і які психологічні умови для цього необхідні, утворюють головну проблему сучасних досліджень соціального інтелекту в онтогенетичному аспекті. Тому вкрай важливими є дослідження становлення і розвитку соціального інтелекту на різних етапах формування особистості.

Постановка проблеми. Проблема становлення соціального інтелекту в онтогенезі активно обговорюється у працях вітчизняних та зарубіжних психологів (М. І. Бобнева, Ю. М. Ємельянов, В. М. Куніцина, Д. В. Люсін, Д. В. Ушаков, А. Л. Южанінова, Р. Стернберг, Р. Селман та ін.). Слід зазначити, що предметом спеціального обговорення дана тематика стала недавно. Окремі питання, які стосуються розвитку соціального інтелекту, вивчалися у дослідженнях близьких по значенню понять: «комунікативна компетентність» (М. О. Амінов, Є. В. Коблянська, М. В. Молоканов, Л. А. Петровська, Р. Стернберг), «соціальна компетентність» (О. О. Бодальов, Ю. М. Жуков, О. К. Тихоміров), «соціальна обдарованість» (В. Сиск), «комунікативний потенціал» (В. В. Рижков).

Аналіз вікових особливостей розвитку соціального інтелекту, розробка системи психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення спри-

ятливих умов для розвитку соціального інтелекту є одним з важливих та актуальних завдань вікової та соціальної психології.

Також суттєвою, актуальною та недостатньо вивченою слід вважати проблему висвітлення наступності розвитку провідних компонентів соціального інтелекту впродовж всього життя людини.

Мета статті: теоретичне дослідження специфіки соціального інтелекту на різних етапах онтогенетичного розвитку особистості.

Теоретичне обговорення проблеми. У сучасній психологічній літературі представлено лише такі дослідження, які характеризують специфіку прояву соціального інтелекту на окремих етапах розвитку особистості.

Так, О. В. Шилова розкрила особливості прояву соціального інтелекту у дошкільнят та першокласників. Встановлено, що на цьому віковому етапі домінують низький та середній рівні розвитку соціального інтелекту за всіма його структурними компонентами: комунікативно-особистісним, особливостями самоусвідомлення і самооцінки, особливостями соціальної перцепції. У цьому ж дослідженні було визначено, що для успішного розвитку соціального інтелекту при переході від дошкільного до молодшого шкільного віку необхідно оволодіння батьками (в першу чергу матерями) особливою соціально-психологічною компетентністю, сутність якої полягає у зміні «предметної» позиції у спілкуванні з дитиною на «особистісну». При цьому ставлення дорослого до дитини змінюється з об'єктного на суб'єктне. Як свідчать результати експерименту, це особливо важливе для першокласників: позитивне особистісно-орієнтоване спілкування з близькими створює підґрунтя для розвитку соціального інтелекту дитини, і насамперед, соціальної перцепції.

Автор наголошує, що у період дошкільного та початкового шкільного навчання необхідно створення спеціальних психологічних умов для становлення і розвитку соціального інтелекту. Найбільш продуктивною сферою його розвитку вона вважає внеситуативно-особистісну форму спілкування дитини із значущим дорослим [8].

Період шкільного навчання — це найважливіший етап у формуванні соціального інтелекту, тому що саме в цей період розширюється коло спілкування, розвиваються такі здібності, як вміння співпереживати за іншу людину, відстоювати свої думки та судження.

Ретельно дослідили становлення соціального інтелекту на початковій ланці шкільного навчання Л. О. Ясюкова та О. В. Белавіна. Ними було визначено, що у період з першого по четвертий клас зменшується бажання дітей звинувачувати оточуючих у своїх неприємностях. Лише у четвертому класі дещо зменшується потреба дитини звертатися за допомогою до дорослих. Також доведено, що впродовж навчання дитини у початковій школі дещо зростає толерантність до стресу, оскільки діти звикають до багатьох фрустраторів: якщо першокласники глибоко і тривало переживають неприємності, то учні четвертих класів відчужено аналізують свої проблеми, не заглиблюються у емоційні переживання, швидше про них забувають [10].

В цілому дослідження Л. О. Ясюкової та О. В. Белавіної встановило як позитивні, так і негативні тенденції у становленні соціального інтелекту

молодших школярів. До певних позитивних змін у соціальному інтелекті молодших школярів вчені віднесли такі — із дорослішанням у дітей накопичується досвід розв'язання проблем, зменшується їхня залежність від дорослих і емоційно-агресивне реагування у конфліктах, спілкування стає більш конструктивним. Але, на думку вчених, така оптимізація спілкування пов'язана не стільки із розвитком пізнавального компонента соціального спілкування, скільки із звиканням дитини до неприємностей. Разом з тим зафіксовано, що у першокласників майже не сформовані готовність брати відповідальність у конфліктах на себе, признавати свою провину, тоді як учні четвертих класів більш адекватно оцінюють свою поведінку, можуть враховувати свої помилки. Серед найбільш суттєвих недоліків соціального інтелекту у молодших школярів виділено нездатність визнавати свою провину та нездатність вибачати інших — їхні показники проявляються на низькому рівні та взагалі не змінюються впродовж початкового періоду шкільного навчання.

Звернемося до аналізу специфіки соціального інтелекту у підлітковому віці. На основі розвинених операцій понятійного мислення в підлітковому віці формується цілісна консолідована інтелектуальна структура, яка стає підґрунтям для розвитку спеціальних здібностей (математичних, лінгвістичних) та соціального інтелекту. Підліток отримує можливість використовувати логічний аналіз і узагальнення у всіх сферах життя: усвідомлено вирішувати проблеми, оптимізувати соціальну взаємодію.

Цей вік є особливо сенситивним для розвитку соціального інтелекту оскільки в житті дитини настає унікальна соціальна ситуація: змінюється змістовний бік взаємостосунків із значущими дорослими та однолітками, з'являється стійкий інтерес до власної ідентичності. До провідних структурних компонентів соціального інтелекту підлітків належать такі, як комунікативно-особистісний компонент (особливості самоусвідомлення (специфіка Я-образу та Я-концепції) та соціальна перцепція. Найбільш складно у підлітків формується соціальна перцепція, яка спрямована на власну особистість.

Згідно досліджень Г. О. Цукерман, молодші підлітки характеризуються високою самостійністю і ініціативою, які поєднуються з недостатньою критичністю і неможливістю усвідомити віддалені наслідки своїх вчинків. Отже на цьому віковому етапі діти потребують допомоги в пошуку власної самості, в постановці завдань саморозвитку. Допомога дорослих у цей віковий період визначає зону найближчого розвитку нової риси — особистісної самостійності, потреби у самопізнанні і саморозвитку, що й становить сутність соціального інтелекту у цей період життя [6].

Н. В. Панова, досліджуючи особливості соціального інтелекту у молодших школярів, дійшла висновку, що важливими психологічними умовами конструктивного розвитку соціального інтелекту є інтенсивне внеситуативно-особистісне спілкування із значущими дорослими і різновіковою дитячою групою, а також поліпрофесійне розвивальне середовище додаткової освіти для школярів, яке сприяє формуванню гнучкої рольової поведінки [2].

До того ж Н. В. Яковлева емпірично встановила наявність функціонального взаємозв'язку здібностей соціального інтелекта та якостей дивергентного мислення, який актуалізується в умовах різнопланової діяльності. У ході залучення до різнопланової діяльності підліток оперує символічною системою знаків (в художній та музичній творчості), культурною семантикою невербальної знакової системи (у танці), інтерсуб'єктивними значеннями в груповій взаємодії (у групових видах спорту). Саме різнопланова діяльність забезпечує багатство засобів сприймання дійсності та більшу гнучкість особистості у соціальних ситуаціях [9].

Згідно досліджень Л. О. Ясюкової, яка вивчала специфіку соціального інтелекту обдарованих підлітків, толерантні установки (визнання рівноправності різних життєвих цілей, цінностей, поважне ставлення до представників інших культур) і загальне доброзичливе ставлення до людей легше формуються у інтелектуально обдарованих підлітків. Вони самокритичні, конструктивно діють у стресових ситуаціях, мають високий потенціал адаптивності. В системі їхніх цінностей домінують духовно-інтелектуальні інтереси, соціальна відповідальність, орієнтація на високі норми моралі. Тоді як у недостатньо обдарованих підлітків зафіксовано гіпертрофовану потребу у самоствердженні, прагнення до лідерства, домінування, скептичне ставлення до людей. Саме ця категорія учнів найбільш соціально активні, несамокритичні, агресивні у конфліктних ситуаціях. В ієрархії їхніх цінностей домінують егоїстичні інтереси або прагматичні цілі [11].

Дослідження особливостей соціального інтелекту у ранньому юнацькому віці спрямовані на окремі аспекти цієї проблеми.

Так, І. Б. Кудінова вивчала психологічні умови становлення соціального інтелекту на цьому віковому етапі. Нею було визначено, що психологічні умови — стилі сімейного виховання та рівень розвитку комунікабельності та допитливості — детермінують розвиток здібностей до пізнання результатів поведінки, які зумовлюють якісний рівень розвитку соціального інтелекту [1].

У свою чергу Д. В. Ушаков і Т. Н. Тихомірова встановили наявність взаємозв'язку між соціальним інтелектом старшокласників та їхньою академічною успішністю. Адже соціальний інтелект дає змогу школяру більш конструктивно будувати відносини із вчителями, і в їхніх оцінках присутній не лише об'єктивний компонент (власне оцінка знань та вмінь), але й суб'єктивний (симпатії вчителя). Вчені констатували, що соціальний інтелект як предиктор шкільної успішності не поступається загальному інтелекту. Визначено, що шкали «взаємостосунки з вчителями» та «взаємостосунки з батьками» значно більше корелюють із соціальним інтелектом, ніж шкала «взаємостосунки з однолітками». Отже стосунки з батьками та вчителями є суттєвішим предиктором шкільних оцінок, ніж стосунки з однолітками [5].

Велика кількість досліджень спрямована на з'ясування специфіки СІ у студентської молоді — Г. В. Берклунд, В. О. Порядіна, Л. О. Ляховець, С. А. Рахманкулова, М. Л. Тарасенко, Г. М. Молокостова. Так, досліджен-

ня соціального інтелекту у юнацькому віці, здійснені М. Л. Тарасенко, засвідчили, що рівень розвитку соціального інтелекту у цьому віці відповідає середньому з тенденцією до низького. Це свідчить про труднощі аналізу юнаками соціальної обстановки, виділення її критеріїв і гнучкої орієнтації у неї. В них домінують середні та низькі показники за такими складовими соціального інтелекту, як проникливість і соціальна компетентність, і середні і високі показники за такою складовою, як комунікативна компетентність [4].

Ті дослідження соціального інтелекту, які проводилися з особами різних вікових категорій старше 22 років, присвячено лише взаємозв'язку соціального інтелекту та їхньої професійної успішності, але вони не з'ясували особливості прояву соціального інтелекту на різних етапах онтогенезу.

У похилому віці ключове значення мають дослідження співвідношення соціального інтелекту з рівнем адаптації: у людей цього віку виникає нова для них соціальна ситуація розвитку, в якій актуальними є становлення нових ролей і обмеження соціальних зв'язків.

Стосовно специфіки соціального інтелекту у похилому віці відомо таке. До 60–70 років людина накопичує життєвий досвід, саме тому в неї покращується «кристалізований інтелект». Але накопичення життєвого досвіду не обов'язково трансформується у мудрість, яка асоціюється з високо розвиненим соціальним інтелектом людей похилого віку. Згідно досліджень П. Балтеса, лише 5 % людей старшого віку характеризуються мудрістю [12]. Важливими аспектами мудрості є усвідомлення людиною власних помилок, обмеженості власних знань, здатності до виявлення проблем. Мудрість залежить від когнітивних особливостей (критичності та аналітичності мислення), особистісних характеристик (толерантності до невизначеності та перешкод, мотивації) і контексту ситуації. Отже «мудрість як результат і соціальний інтелект як процес залежить від інтегративного комплексу когнітивно-особистісних особливостей і з віком збільшується настільки, наскільки людина здатна до усвідомлення, упорядкування і систематизації свого як позитивного, а найголовніше негативного досвіду, вміння робити узагальнені висновки про соціальну дійсність, критично мислити, спостережливість, об'єктивність» [3, с. 442].

Як свідчить здійснений аналіз теоретичної літератури, дослідження стосовно трансформації соціального інтелекту впродовж онтогенетичного розвитку особистості не характеризуються наступністю — вони розкривають лише окремі аспекти прояву соціального інтелекту на певному віковому етапі.

На сьогодні найбільш чітко становлення соціального інтелекту представлено в роботах Р. Селмана, який виділяє п'ять стадій його розвитку. Кожну стадію він характеризує через призму чотирьох векторів соціальної взаємодії — розуміння дитиною самої себе, близькі дружні відносини, взаємостосунки у групі однолітків та взаємостосунки з батьками.

Таблиця 1

Провідна характеристика відношень	Вектори соціальної взаємодії			
	Розуміння себе	Близькі дружні відносини	Взаємостосунки в групі однолітків	Взаємостосунки з батьками
1. Егоцентризм	Недиференційована психофізіологічна цілісність	Випадкові, нестійкі ігрові контакти	Предметно-тілесні зв'язки	Прагматизм
2. Суб'єктивізм	Виділення своїх намірів, почуттів, думок	Запит на однубічну допомогу	Несиметричні відносини (влада — підкорення)	Авторитарність
3. Рефлексивність	Самопізнання	Співробітництво	Партнерство	Емоційне взаєморозуміння
4. Взаємність	Стійка самоідентичність	Взаємний обмін особистісно-значущим змістом	Група взаємопідтримки	Особистісна відповідальність
5. Глибина	Інтегрована система Я-станів	Добровільна взаємозалежність самостійних особистостей	Демократичні відносини, можливе різноманіття думок і позицій	Особистісна відповідальність

1. Егоцентрична стадія закінчується, коли думки і відчуття інших людей (як і свої власні) стають предметом інтересу дитини.

2. Стадія суб'єктивізму характеризується диференціацією внутрішнього і зовнішнього світу, пріоритетом власних домагань на зовнішній світ.

3. На стадії рефлексії (приблизно — початкова школа) дитина пробує зайняти позицію іншої людини і пропонує партнеру приміряти свою позицію.

4. На стадії взаємності, що припадає звичайно на 10–12 років, дитина починає розуміти, як влаштовані відносини людей, бачити і приймати ситуацію взаємозалежності.

5. Остання стадія соціального розвитку припускає усвідомлення різних рівнів людської близькості і уміння вчитися будувати відносини на різних рівнях зрілості. Ця стадія характеризує дуже високий рівень розвитку соціального інтелекту, який дає змогу людині поєднувати широту поглядів з глибиною розуміння сутності людських відносин різного типу, брати на себе відповідальність за ці відносини.

Висновки. Теоретичний аналіз сучасних наукових досліджень засвідчив, що актуальною та маловивченою є проблема наступності становлення основних компонентів соціального інтелекту від дошкільного до зрілого віку. Знання специфіки соціального інтелекту на різних вікових етапах особистості дає можливість прогнозувати розуміння нею соціальної реальності.

Періодизація Р. Селмана доводить, що соціальний інтелект розвивається впродовж життя людини. Тому навчання навичкам рішення складних соціальних задач може стати суттєвим напрямом вдосконалення особистості. Причому якщо не навчати цьому цілеспрямовано, переважна більшість суспільства не зможе повністю реалізувати свій потенціал у ситуаціях соціальної взаємодії. Тоді як культура вибудовування високих людських відносин — це незаперечна цінність сучасного суспільства. Отже необхідно розкрити специфіку соціального інтелекту на кожному етапі онтогенетичного розвитку особистості. А після того розробити програму розвитку соціального інтелекту з урахуванням його онтогенетичної специфіки.

Список літератури

1. Кудинова И. Б. Психологические условия становления социального интеллекта личности (на примере старшеклассников и студентов): автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология» / И. Б. Кудинова. — Новосибирск, 2006. — 26 с.
2. Панова Н. В. Уровни развития основных компонентов социального интеллекта младших подростков / Н. В. Панова // Интеграция образования. — 2011. — № 2. — С. 88–92.
3. Сорокоумова Е. А., Иванов А. А. Перспективы исследования социального интеллекта в пожилом возрасте / Е. А. Сорокоумова, А. А. Иванов // Известия самарского научного центра Российской академии наук. — 2009. — Том 11. — С. 439–444.
4. Тарасенко М. Л. Влияние социального интеллекта студентов на адаптацию к учебному процессу в вузе / М. Л. Тарасенко // Психотерапия. — 2007. — № 7. — С. 32–34.
5. Тихомирова Т. Н., Ушаков Д. В. Измерение социального интеллекта у школьников / Т. Н. Тихомирова, Д. В. Ушаков // Практична психологія та соціальна робота. — 2010. — № 9. — С. 42–49.
6. Цукерман Г. А. Десяти-двенадцатилетние школьники: «ничья земля» в возрастной психологии / Г. А. Цукерман // Вопросы психологии. — 1998. — № 3. — С. 17–31.
7. Чеснокова О. Б. Возрастной подход к исследованию социального интеллекта у детей / О. Б. Чеснокова // Вопросы психологии. — 2005. — № 6. — С. 35–46.
8. Шилова О. В. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников и первоклассников в процессе общения со значимым взрослым : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / О. В. Шилова. — Нижний Новгород, 2009. — 28 с.
9. Яковлева Н. В. Взаимосвязь социального интеллекта и дивергентного мышления субъектов разноплановой деятельности: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология» / Н. В. Яковлева. — Хабаровск, 2010. — 21 с.
10. Ясюкова Л. А. Возрастные особенности становления социального интеллекта младших школьников / Л. А. Ясюкова, О. В. Белавина // Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы: науч.-практ. журн. — 2011. — № 1. — С. 74–81.
11. Ясюкова Л. А. Особенности формирования социального интеллекта одаренных подростков / Л. А. Ясюкова // Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы : науч.-практ. журн. / гл. ред. Ю. П. Платонов. — СПб.: СПбГИПСР, 2008. — Вып. 2, Т. 10. — С. 48–53.
12. Baltes P. B. The aging mind: potential and limit / P. B. Baltes // The Gerontologist. — 1993. — V. 33, № 5. — P. 580–594.

Рудая Н. Л.

кандидат психологических наук, доцент,
заведующая кафедрой социальной психологии и управления
Николаевского национального университета им. В. А. Сухомлинского

СТАНОВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ОНТОГЕНЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Резюме

В статье предпринят теоретический обзор современных исследований особенностей социального интеллекта на разных этапах онтогенетического развития человека. Охарактеризована специфика социального интеллекта на разных возрастных этапах, которая является механизмом реализации конструктивного взаимодействия и успешной адаптации личности. Приведенные факты позволяют внести коррективы в представления об особенностях социализации личности в современных условиях.

Ключевые слова: социальный интеллект, онтогенез, онтогенетическое развитие, компоненты социального интеллекта.

Rudaya N.

Head of the Department of Social Psychology and Management
Nikolaev National University named after V. A. Suhomlinskiy,

ESTABLISHMENT OF A SOCIAL INTELLIGENCE: ONTOGENETIC ASPECT

Summary

In the article a theoretical overview of current research on the characteristics of the social intelligence of different ontogenetic stages of human development is taken. It is characterized by specific social intelligence at different age levels, which is a mechanism for implementation and constructive interaction and successful adaptation of the individual. The above facts allow us to make adjustments to the presentation about the features of socialization in modern conditions.

Key words: social intelligence, ontogeny, ontogenetic development, components of social intelligence.